

AZ OROSZ-MAGYAR KAPCSOLATOK NÉHÁNY KÉRDÉSE A XII.

SZÁZADEBAN¹

FONT MÁRTA V. éves történelem-orosz szakos hallgató

Dolgozatunk célja a XII. századi Oroszország és Magyarország, e két feudális állam kapcsolatának vizsgálata. Ez a problémakör mindkét ország történetírásának egyik lényeges kérdése. Azt szeretnénk kimutatni, hogyan kapcsolódik ez a XII. századi Oroszország és Magyarország történelmének más részletkérdéseire és alapvető problémáihoz.

Az orosz-magyar kapcsolatok kutatása nem újkeletű probléma, már a polgári történetírók is foglalkoztak ezzel a múlt század második felében /pl. ROZANOV, GROT, LONGINOV, HODINKA, PAULER stb. művei/. Az egyes események leírására is sor került, de csak leírásukra, a mélyebb elemzésre nem, így a következtetéseknek néhol igen gyakran nagyon is aktuálpolitikai jellegük lett.² A marxista szakirodalomban a szovjet történetírás foglalkozott a kérdéssel,³ részletes magyar marxista feldolgozás a XII. század vonatkozásában még hiányzik.

I.

Milyen jellegű kapcsolatok állhattak fenn a feudális államok között és mi volt ezek funkciója? Elsőként a diplomáciát emlitenénk, a különböző szövetségek létrejöttét. Ezek a szövetségek minden későbbi hasonló jellegű kapcsolatnál lazábbak voltak, gyorsabban felbomlottak, és a pillanatnyi érdekek nyomták rá bélyegüket, minden belpolitikai változásra való azonnali a reagálás. A feudális diplomáciával

szorosan összefüggnek a dinasztikus kapcsolatok, amelyek a szövetség feudális módon való megszilárdítását jelentették.⁴ Ebből adódik azután az, hogy a korabeli források /krónika, letopisz/ "igazoltnak" látják a külföldi beavatkozásokat. Ennek átvétele jelenik meg a polgári történetíróknál, akik szerint a dinasztikus kapcsolatok alapján jön létre a szövetség és nem fordítva: a szövetség alapján a dinasztikus kapcsolat. Vagyis felcserélik az ok-okozati tényezőket. Harmadik formaként említjük a feudális háborukat, amelyek az esetek többségében magukban foglalják az előző két motívumot is. A feudális uralkodó osztály tudatában az előző kettő a harmadik "indokaként" jelenik meg, így a krónikákban is.

A sokoldalú kapcsolatok kialakulásának alapvető okaira, a gazdasági gyökerekre vonatkozóan azonban még nem rendelkezünk kielégítő kutatási eredményekkel. Néhány szórványos évkönyvi adaton kívül⁵ a régészet, azon belül is a numizmatika, szolgálhat forrásként, hiszen a XII. századi Oroszországban fontos szerepet játszottak a külföldön vert érmék.⁶ Ezen adatok felhasználását korlátozzák egyrészt a szakirodalom ellentmondásai,⁷ másrészt az, hogy POTYIN⁸ az orosz állam területéhez számítja a XII. századi Magyarország integráns részét képező, ma a Szovjetunióhoz tartozó területeket is, így érmeszámai nem nyújtanak megbízható adatokat a tényleges orosz-magyar gazdasági kapcsolatok kérdéséhez. Véleményünk szerint azonban a kereskedelmi kapcsolatoknál nagyobb - de legalábbis olyan súlyú - szerepet kell tulajdonítanunk a terjeszkedésnek, a feudális expanzióknak, amely törekvés minden feudális állam sajátja és magyarázatul szolgálhat bizonyos mér-

téig a feudális háborúk okait illetően.

Vizsgálódásunk módszertani alapjának tekintjük azt, hogy a sokoldalú kapcsolatok nem elszigetelt jelenségek egyik részről sem, meghatározott helyet foglalnak el egy nagyobb rendszerben, az adott ország külpolitikájában. A külpolitikát úgy kell felfognunk, mint a belső erőviszonyok alakulásának függvényét, amelybe belejátszanak az európai politika más tényezői is. /Ez különösen jól kimutatható a szövetségi rendszerek kialakulásának idején./ Ezt alapul véve elemezzük mindkét ország belviszonyait, illetve annak leglényegesebb mozzanatait, belőlük levezetve a külpolitikát.

II.

A XII. századi Oroszországban a legfontosabb speciális tényező, amely sok egyebet is meghatároz, a széttagoltság. Maga a jelenség már korábbi, a XI. századra nyúlik vissza. A tárgyalt korszak szempontjából nagy jelentőségű országfelosztás Jaroszlav Mudrij uralkodása után /1054/ történt. Később egyre kisebb birtokok kiválásával ez a "továbbosztódás" folytatódott. Egyrészt a további birtokosztódás megállítására, másrészt a kialakult állapotok "törvényesítésére", azaz a fejedelmek hatalmának és birtokának egymással való elismertetésére hívták össze 1097-ben a ljubecki fejedelmi gyűlést.⁹ Hogy ez a "jogi szentesítés" mennyire nem vette elejét a további birtokviszályoknak, azt jelzi az a tény is, hogy a későbbiek folyamán még több alkalommal került sor hasonló jellegű fejedelmi gyűlésre /pl. 1101. Uveticsi/, ahol mindegyik esetben egy-egy birtokviszály rendezése volt a központi prob-

léma.

Szorosan ehhez kapcsolódik a kijevi nagyfejedelemség jelentőségének és sorsának alakulása is. A XI. század közepétől kezdve a nagyfejedelmek már nem tudták hatalmukat kiterjeszteni az egyes részfejedelmekre. A vazallusi hűségeskü már csak formális jelentőséggel bírt, és "primus inter pares" rangjuk elismerését jelentette. Tehát Kijev is egy lett a részfejedelemségek közül. Természetesen mindez nem jelentette azt, hogy a nagyfejedelmek lemondtak volna hatalmuk kiterjesztéséről! Hogy a XII. század első felében bekövetkezhetett egy rövid ideig tartó megtorpanás a széttagolódás folyamatában - Vlagyimir Monomah /1113-25/ és fia Msztyiszlav /1125-32/ idején -, abban az 1113-as kijevi felkelésnek kiemelkedő szerepet kell tulajdonítanunk. Ez azonban a széttagolódási tendencia ellenében hatott, mert e rövid megállás után folytatódott a széttagolódás, azaz "megszilárdult" és egyelőre megfordíthatatlan folyamattá vált. "Ekkor még nincs olyan gazdasági fejlettségi fok, amely lehetővé tenné a széttagolódás felszámolását."¹⁰ Mindez legkézzelfoghatóbban az egyes részfejedelemségek önállósulási folyamatában ragadható meg. Az egyes részfejedelmek nemcsak hogy ki tudtak bujni Kijev hatalma alól, hanem Kijev megszerzésére törekedtek. Ebben az időszakban indul meg olyan területek fejlődése, mint Vlagyimir-Szuzdal, Csernyigov, Halics-Volhynia, Polock, Perejaszlav, Novgorod stb. A fejedelemségek száma állandóan változott, mert nemcsak szétforgácsolódás, hanem egyidejűleg bizonyos mértékű integráció is zajlik, amely az erősebb, nagyobb hatalommal rendelkező fejedelemségek létrejöttét segíti elő. Az önállósodás a külpoli-

9

tikában szuverenitást jelent, függetlenséget a többi részfejedelemtől. A gazdasági önállóság pedig adott, az egész struktúra sajátosságából fakad, végeredményben maga a széttagolódás a naturális gazdálkodás uralma miatt jön létre.

A Kijevért folytatott küzdelmek a század közepétől válnak egyre erőteljesebbé, a szembeálló felek megerősödésével.¹¹ Ezzel szemben a korábbi viszályoknak inkább helyi jelentőségük volt. Ekkorra kristályosodik ki két egymással szembeálló koalíció is, amelyek céljuk érdekében felhasználják külföldi kapcsolataikat is. A koalíció egyik csoportja a halicsi, csernyigovi és a vlagyimir-szuzdali fejedelemségeket foglalja magában. Jurij Dolgorukij vlagyimir-szuzdali fejedelem vezetésével; ezt a csoportot támogatja Bizánc. A másik oldalon áll Volhynia és Kijev Izjaszlav Msztyiszlavics kijevi nagyfejedelem vezetésével: magyar, lengyel és cseh kapcsolataikra támaszkodva. Ezért a Kijev birtoklásáért folytatott küzdelem tulnyulik belpolitikai jelentőségén, és polarizáló hatását érezteti az európai politikában is. A fejedelmek ennek a küzdelemnek rendelték alá gazdasági erejüket is. "Az egymás közötti harcokban az volt a stratégiai cél, hogy kibrabolják és tönkretegyék az ellenséget azzal, hogy megsemmisítik gazdasági lehetőségeit, gyöngítik hadipotenciálját, és ezzel az megszűnik vetélytársnak lenni."¹²

A belső hatalmi tényezőket vizsgálva ki kell térnünk az egyes fejedelemségek társadalmi viszonyaira is, főleg azokra az erőkre koncentrálva, amelyek beleszóltak a széttagolódás és integráció folyamatába. A fejedelemség élén a knyáz /fejedelem/¹³ állt, akinek hatalma az egész fejedelem-

ség gazdasági-politikai életére kiterjedt. A fejedelem akaratának végrehajtója a druzsina /kiséret/, amely egyrészt az un. "szluzsilije ljugyi"-ből /szolgáló emberek/, másrészt - elég jelentős mértékben - külföldiekből állt. /Pl. még az örvények és bolgárok is megtalálhatók a magyarok, lengyelek és csehek mellett./¹⁴ A druzsina fő jövedelmi forrása a pénz és egyéb ingóságok /pl. a háborus zsákmány/ voltak, nem pedig a föld.¹⁵

A feudális uralkodó osztály másik jelentős rétege a bojárság, amely fejedelemségekként nagyon különböző társadalmi erőt képviselt. Erejét gazdasági hatalma, azaz földbirtokának nagysága szabta meg. Ezzel kapcsolatban vetődik fel az a kérdés, hogy az adott periódusban honnan származnak a bojári birtokok, milyen forrásokból jönnek létre. Legfőbb összetevője a fejedelemtől kapott érték a "kormlenyije" /táplálás/, amely megfelel a nyugati beneficiális birtoknak. A birtokgyarapításban a szabad földek elfoglalása - amelyből ekkor még igen sok van - és a vásárlás játszottak fontos szerepet. Az obscsina-földek /közösségi földek/ kisajátításáról egyelőre még nincs szó /oka a szabad föld is/, "a XII. század uralkodó rétegének még nincs annyi ereje, hogy a szabad obscsinát függővé változtassa."¹⁶

Szólnunk kell még egy jelenségről, amely szintén az orosz feudalizmus sajátosságai közé tartozik. Ez pedig a vecsének /népgyűlésnek/ mint korábbi társadalmi forma maradványának megléte. A vecse tulajdonképpen olyan hatalmi tényező, amely a fejedelmi hatalommal párhuzamosan létezik, és vele szemben egy "kollektív akarat" kifejezője. Nem teljesen tiszt-

tázott e két hatalmi tényező egymáshoz való viszonya, illetve a vecsének társadalmi összetétele sem. Annyi mindenesetre nyilvánvaló, hogy a párhuzamosan egymás mellett létezés elkerülhetetlen versengéshez vezetett. A vecse végső célja a fejedelmi hatalom kiküszöbölésére irányult oly módon, hogy a fejedelemválasztás jogának megszerzésével alárendelje magának a fejedelmet. Erre utalnak a fejedelemváltáskor kirobant felkelések és a Novgorodban létrejött, a vecse által irányított feudális köztársaság.

Természetesen a XII. századi szétagoltság viszonyai között egységes orosz külpolitikáról sem beszélhetünk. Minden fejedelemség önálló irányvonalat képvisel, csak a koalíciók létrejötte után egyszerűsödik némileg a helyzet. Általános jellemzőként azt mondhatjuk, hogy elsősorban a szomszédos államokkal álltak kapcsolatban. Az orosz külpolitika sajátos vonásai közé tartozik a steppék nomád népeivel való kapcsolat.¹⁷ A nomád népek /polovci, pecsenyegi; azaz magyarul kunok és besenyők/ a XII. század folyamán - pontosabban 1111 után - már nem vezetnek önálló hadjáratot az orosz területek ellen. Ennek ellenére állandóan jelen vannak az orosz politikában; az egyes fejedelmek mint haderőt használják fel őket egymás közötti harcaikban. Sajátos az orosz fejedelemségek és Bizánc kapcsolata is, amelynek fő összetevői: a függőség kérdése, amely egyházpolitikai vonatkozásban jelentkezik, és a gazdasági tényezők, elsősorban a fekete-tengeri kereskedelem vonatkozásában.¹⁸ Mindebből Bizánc hatalmi törekvéseit, illetve az ezzel való szembenállást huznánk alá, amely különösen az 1180-as évekig aktuális, utána Bi-

zanc gyengülésével lekerül a napirendről. Magyarország számára - a földrajzi közelség miatt - elsősorban Halics és Volhynia bír kiemelkedő jelentőséggel.

Halics-Volhynia mint egységes fejedelemség csak a XII. század végére jön létre, történetében megfigyelhető mind a szétagulódás, mint az integráció folyamata. A XI. század végén még külön-külön sem egységesek, mindegyik több kisebb részre tagolódik. /Halics: Peremysl, Tyerebovl, Zvenyigorod; Volhynia: Vlagyimir-Volinszkij, Dorogobuzs, Beresztye./ A XII. század első felében jön létre mind a halicsi, mind a volhyniai fejedelemség, 1199-ben megy végbe egyesülésük, amely egészen 1340-ig, a lengyel uralom alá kerülésig fennáll. A fejedelemség társadalmi szerkezetéből azt emelnénk ki, amely a többiétől eltér. Itt konkrétan a bojárságról van szó, amely sokkal erősebb és korábban alakul ki, mint más orosz területeken. /Ez egyben arra is utal, hogy a feudalizálódás mértéke és foka különböző az orosz területeken./ Feltételezhetőnek tartjuk Lengyelország és Magyarország hatását, amely összefügghet a lengyel és magyar beavatkozások gyakoriságával. Itt a bojárok és a fejedelem küzdelmére gondolunk, amely a hatalom erősebb megoszlását tételezi fel.¹⁹ Tyihomirov szerint²⁰ a XII. században Halicsban a bojári réteg erősödik meg, Volhyniában pedig a fejedelmi hatalom. A halicsi bojárok és a fejedelem küzdelme - amely a birtokarányok alakulásával függ össze - hasonlóságot mutat a magyarországi belharcokkal a király és a nagybirtokosok egyes csoportjai között. Ezek az ellentétek a XII. század második felére alakulnak ki, de teljes kibontakozásuk csak a

XIII. század elejére tehető. Halics és Volhynia egyesülése után ily módon egy kétpólusú fejedelemség jön létre, ahol a fejedelmi hatalom támasza elsősorban Volhynia marad.²¹

A XII. század folyamán mindegyik önálló külpolitikát folytatott. Alapvető tendenciát megállapítani nehéz, annyi mindenesetre nyilvánvaló, hogy Volhynia mint a kijevi nagyfejedelmek családi birtoka mindvégig Kijev mellett állt, míg Halics Kijevvel szembenálló politikát folytatott, és a Kijevvel szembenálló koalícióhoz csatlakozott. A XII. században Halics és Volhynia Magyarországhoz való viszonya különböző, minden esetben a konkrét szituáció elemzésére van szükség.

III.

A XII. századi Magyarországon is számolnunk kell, ha nem is széttagoltsággal, de olyan erőkkel és folyamatokkal, amelyek ebbe az irányba mutatnak. Ennek legfontosabb momentumai: egyrészt a Kálmán- és Álmos-párt küzdelme a század első felében, másrészt a bizánci támogatással fellépő ellenkirályok. E két tényező más és más eredetű, más gyökerekre vezethető vissza, de lényegileg mindkettő a XI. századihoz képest megváltozott gazdasági-társadalmi strukturát tükrözi. Azt a változást, hogy a XII. századra a világi és egyházi nagybirtok is kezd felnőni a királyi birtok mellett, és fokozott mértékben követel magának nagyobb arányú részesedést a politikai hatalomból. Ebben az időben is - mint a középkor egészében - a trónöröklés elvszerű rendjének kialakulatlansága jellemző. "A trónbetöltés gyakorlati kérdés volt; ilyen vagy olyan megoldásától előnyt vagy hátrányt várhattak a ha-

talom részesei, az előkelők, akik egyébként mindannyian érdekelve voltak az állam, tehát a királyság mint olyan fenntartásában... Az uralkodóváltozás a kíséret, a tanács, az előnyökkel járó vezető tisztségek cseréjét jelentette, ami a hatalomból kiszorított elemek tiltakozását váltotta ki."²²

Végül is ezt látszik igazolni, hogy a XII. század első felében Kálmán-pártról és Álmos-pártról beszélhetünk olyan értelemben, hogy mindegyik az uralkodó osztály egy-egy csoportosulása, és egy meghatározott részérdeket képvisel. A Kálmán- és Álmos-párt küzdelme tulajdonképpen a regnum és a dukátus harca, azaz az állami egység és a centrifugális erők összeecsapása. Ezért is nem szükhethető le Kálmán és Álmos személyére; időben és jelentőségében egyaránt túlnő rajta. Kálmán uralkodása idején - a kezdeti kompromisszumok után - lényegében eldőlt a harc az Álmos-párt vezetőinek megvakításával, illetve külföldre menekülésével.²³ Kálmán a dukátust felszámolta ugyan, de a nagybirtok visszaszorítása csak ideiglenesen sikerült. Kálmán politikája - a királyi birtokok gazdasági súlyának növelése és a nagybirtok háttérbe szorítása - II. István idején folytatódott,²⁴ de a kívánt eredményt nem érte el. Végül is a király társadalmi bázisának csökkenése az Álmos-párti hatalomátvételt készítette elő II. Béla személyében. A most már ellenzékké vált Kálmán-párt szétzilálódását mutatják Borisz sikertelen betörési kísérletei, amelyek ugy foghatók fel, mint a két párt küzdelmének utórezgései. Borisz kudarcai annak köszönhetőek, hogy II. Béla részint megváltozott gazdaságpolitikájával,²⁵ részint az aradi országos gyűlés eseményeivel maga mellé állította a nagybirtokosok többségét. Az

ujabb ellenzéki csoportosulások kialakulásának csak az 1150-es évekre teremtődtek meg a feltételei. Az anarchia tényezői megvoltak, különösen a déli területeken, ahová Bizánc hatósugara elért. De ezek az erők gyengék voltak, ezt bizonyítja a két ellenkirály tiszavirág-életű uralma. II. László és IV. István bázisukat az ország déli részén igyekeztek kiépíteni a pécsi, a csanádi püspökökre, a kalocsai érsekre /aki mindkettőt megkoronázta/ és néhány délvidéki nemesre támaszkodva.²⁶ Egyrészt ezen erők súlya az országon belül nem volt jelentős, másrészt a bizánci támadások inkább az egység, mint az anarchia erőinek kedveztek, eredeti szándékaikkal ellentétben.²⁷

Bizánc nevével fémjelezhető a XII. századi magyar külpolitikának egyik lényeges oldala, amelyet éppen ezért történetírásunk gyakran a "bizánci befolyás kora" névvel illet. Ezzel összefüggésben a XII. századi magyar külpolitika általános jellemzőjeként defenzív jellegét szokták kiemelni. Ez alapvetően igaz, de önmagában nem fejezi ki a kor külpolitikájának sokrétűségét. A defenzív jelleg részint a fentiekben vázolt belharcok eredménye, ami miatt Magyarország maga is az expanzió veszélyének volt kitéve, elsősorban Bizánc részéről. Ugyanakkor feudális természeténél fogva nem mondhatott le - és nem is volt annyira gyenge, hogy erre kényszerült volna - a feudális expanzióról a nála gyengébbnek tűnő területek felé. Ilyenek voltak a XII. században délen Szerbia és a dalmát városok,²⁸ északkeleten pedig az orosz fejedelemségek. A külpolitika lényeges tényezői közé tartozik, hogyan foglalt állást Magyarország Európa fontos kérdéseiben: kit támogatott a pápa és a császár küz-

delmében, hogyan viszonyult a keresztes hadjáratokhoz, a Bizánc elleni támadáshoz és Bizánc nagyhatalmi politikájához. A pápa és a császár harcában Magyarország mindvégig az előbbi oldalán állt, mivel az utóbbi részéről szintén az expanzió veszélyének volt kitéve, a pápa viszont támogatta déli irányú törekvéseit.²⁹ A pápa támogatását igazoló tények: Kálmán politikai segítsége, II. Béla gazdaságpolitikája,³⁰ és a III. Istvánval kötött konkordátum 1169-ben.³¹ A déli irányú expanzió kezdetei a XI. századra nyulnak vissza, Horvátország és Szlavónia megszerzéséhez, amely még nem vezetett Bizánccal való összeütközéshez Bizánc belső problémái miatt. A szerb kapcsolat³² volt az, ami összeütközéshez vezetett, mivel Szerbia magyar segítséggel akart ellenállni a bizánci terjeszkedésnek.

IV.

A XII. századi orosz-magyar kapcsolatok és összefüggéseiben az egész magyar külpolitika sajátosságait tartalmazzák II. Géza halicsi hadjáratai /1148-1152/. Szemléletesen bemutatható ezeken keresztül a magyar külpolitikának mind defenzív, mind pedig expanzív jellege.

A század közepére Európában két nagyobb szövetségi rendszer kristályosodott ki, amelynek fő ellentmondása a pápa és a császár küzdelme. /Ez az első európai méretű szövetségi rendszer./³³ A szövetség egyik pólusán a német-római császárság, Bizánc, Velence, és az orosz fejedelemségek közül a Jurij Dolgorukij vezette csoport sorakozik fel /alapja a két császár szövetsége 1147-48-ban/,³⁴ a másik oldalon a pápa, Franciaország, a szicíliai királyság, Magyarország, Szerbia és Izjasz-

lav Msztyiszlavics kijevi nagyfejedelem csoportja áll. Az utóbbihoz csatlakozott még Lengyelország és III. Konrád ellenlábasa, Welf herceg. A szövetségi rendszerek 1147-50 között alakultak ki, felbomlásuk is folyamatos, 1152-55 között zajlik le. Erre az időszakra esnek II. Géza halicsi és bizánci háborúi is; időpontok egybeesését a fentiek miatt nem tekinthetjük véletlennek.

halicsi háboruk ³⁵	bizánci háboruk ³⁶
1148	
	1149
1150 január	1150
1150 október	
1151 tavasza	1151
1151 nyara	
1152 tavasza	1152
	1153-56 évente

Joggal vetődik fel a kérdés, honnan volt Magyarországnak ereje nemcsak sikeres ellenállásra Bizánccal szemben, hanem még terjeszkedő háboru folytatására is. A század közepén Magyarország belpolitikailag konszolidált, erejének zömét kifelé tudja fordítani. A terjeszkedést támogatja a nagybirtokos réteg, amelynek érdeke az expanzió, mint a birtoknövelésnek az a módja, amely túllép az ország határain. A királyi hadseregben fontos szerepük lehetett a besenyőknek és egyéb külföldi zsoldos elemeknek ugyanúgy, mint már II. István idején. Elegendő bizonyíték hiányában csupán feltételezhető, hogy Izjaszlav is adott segítséget II. Gézának. Erre

találunk utalást a letopiszben: 1150-ben Vlagyimir, Izjasz-
lav testvére Magyarországon járt és hosszabb időt töltött a
királyi udvarban "zane truden bez družsini szvojeja i konem
szvojim" /nehéz neki lova és kísérete nélkül/.³⁸ Hogy a dru-
zsina hová lett, arról a letopisz már nem tudósít, de felté-
telezhető, hogy a magyar királlyal ment a bizánci háborúba.³⁹

Az orosz belső erőviszonyokat tekintve pedig első-
sorban Izjaszlav Msztyiszlavics kijevi nagyfejedelemnek állt
érdekében a külföldiek "hívása", hiszen a Kijevvel szemben-
álló koalíció rendelkezett erőfölénnyel vele szemben. Külföl-
di segítség nélkül hatalmát megtartani sem tudta volna, nem-
hogy megszilárdítani. Így találkozott egymással Izjaszlav ha-
talmának megszilárdítására irányuló törekvése a magyar feudá-
lis expanzió igényével.

Jegyzetek

1. Az 1975. évi OTDK-ra készült dolgozat rövidített vázlata.
2. Pl. GROT, K.J.: Magyarai i szlavjanye v proslom. Varsava, 1893.
3. PASUTO, V.T.: Vnyesnyaja polityika drevnyej Ruszi. Moszkva, 1968.
/a továbbiakban: PASUTO: Vnyesnyaja polityika/.
4. ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, 1964. 78.
5. Ld. összefoglalóan PAVLUSKOVA, M.P.: Russzko-vengerszkije otnosenyija do nacsala XIII. veka. "Isztorija SzSzsZR" 1959/2. 149-155.
6. Az egységes pénzverés hiánya miatt a belföldi forgalomban is fontos szerepet játszottak. Erre vonatkozóan ld. POTYIN, V.M.: Drevnyaja Rusz i jevropejszkije goszudarsztva v XI-XIII vv. Leningrad, 1968. 23.
7. POTYIN: i.m. és NOVOSZELCEV, A.P. - PASUTO, V.T.: Vnyesnyaja torgovlja drevnyej Ruszi. "Isztorija SzSzsZR" 1967/3.
8. POTYIN: i.m. 221.
9. Az itt elfogadott "kazsdo da gyerzsit otcsinu szvoju" /mindenki birtokolja a saját otcsináját/ elv jelentette a szétagoltság viszonyainak "jogi szentesítését".
10. PASUTO, V.T.: Ocserki po isztorii Galicko-Volinszkoi Ruszi. Moszkva, 1950. 177.
11. Kijev jelentősége 1169 után csökkent, de véglegesen csak a mongol támadás után szűnt meg az a helyzete, amit Jaroslav Mudrij Pravdája biztosított számára. /Drevnyerusszkoje goszudarsztvo i jego mezsduarodnoje znacsenyije. Szerk.: PASUTO, V.T. Moszkva, 1965. 224
12. FROJANOV, I.J.: Kijevszkaja Rusz. Leningrad, 1974. 63-64.
13. Oroszország a korabeli krónikákban egységes államként szerepel, élén a királlyal /azaz kijevi nagyfejedelemmel/. Anonymusnál dux, a lengyel krónikákban princeps, a pápai bullákban rex az egyes fejedelmek elnevezése. /Drevnyerusszkoje goszudarsztvo. 440-445./
14. MILJUKIN, A.Sz.: Prijezd inosztrancev v drevnyuju Rusz.

- "Zsurnal Minyisztjersztva juszticii" Szankt-Petyerburg, 1907. nov. 121-153.
15. "A régi orosz államban az ingóságok képviselték a legfőbb értéket az uralkodó osztály tulajdonában, és megőrizték jelentőségüket a X-XII. század folyamán."
/FRQJANOV: i.m. 88./
  16. FRQJANOV: i.m. 98-99.
  17. KARGALOV, V.V.: Vnyesnyepolityicseszkiye faktori razvityija feodalizma Ruszi. Feodalnaja Rusz i kocsevnyiki. Moszkva, 1967.
  18. OBOLENSKY, D.: Szvjazi mezdsu Vizantijej i Ruszju v XI-XV. vv. Mezsdunarodnij kongressz ekonomicseszkoj isztorii. Moszkva, 1970.
  19. Pl. 1144-ben Vlagyimirkót a bojárok harc helyett tárgyalásokra kényszerítik, Jaroszlav Oszmomiszl ellen pedig fiait használják fel. /TYIHOMIROV, M.N.: Drevnyerusszkiye goroda. Moszkva, 1956. 93-94./
  20. TYIHOMIROV: i.m. 33.
  21. SZOFRONYENKO, K.A.: Obsesztvenno-polityicseszkiy sztoroj Galicko-Volinszkoj Ruszi. v XI-XIII. vv. Moszkva, 1955. 136-137.
  22. ELEKES LAJOS: i.m. 74.
  23. MAKK FERENC: Kálmán utódai és Bizánc. Bölcsész doktori disszertáció. 1970. Kézirat
  24. MAKK FERENC: Megjegyzések II. Béla történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica, Tomus XL. Szeged, 1972. 45. /a továbbiakban: MAKK: II. Béla./
  25. MAKK: II. Béla. 45.
  26. GROT, K.J.: Iz isztorii Ugrii i szlavjansztva /1141-1174/. Varsava, 1889. 298.
  27. KRISTÓ GYULA: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest, 1974. 124.
  28. A dalmát városoknak 1108-ban Kálmán szabadságlevelet adott, melyeket II. István /1124-ben/ II. Géza /1143-ban és 1151-ben/ és III. István /1169-ben/ megújított.
/GYÖRFFY GYÖRGY: A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához. Történelmi Szemle 1967/1. 46-56./

29. ELEKES LAJOS: i.m. 92.
30. Bizonyos privilégiumok visszaadása és az egyház jogkörének kiterjesztése. /MAKK: II. Béla. 45./
31. MAKK FERENC: Kálmán utódai és Bizánc.
32. A szerb szövetség első bizonyítéka II. Béla és Ilona, a szerb nagyzsúpán lányának házassága.
33. OSTROGORSKY, G.: Histoire de l' état byzantin. Paris, 1969. 405. /MAKK FERENC hívta fel rá figyelmemet./
34. HODINKA ANTAL: Bizánc történetéből a XII. században. Történelmi Tár 1889. 209-230.
35. HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 88.
36. MORAVCSIK GYULA: Bizánc és a magyarság. Budapest, 1953. 78-87.
37. PAULER GYULA: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI-XIII. században. Hadtörténelmi közlemények 1888. 507.
38. Polnoje Szobranjije Russzkih Letopiszej II. Moszkva, 1962. 407. oszlop.
39. PASUTO: Vnyesnyaja polityika. 173.